

KINCSES KATALIN

A soproni fürdők a kora újkorban

Bevezetés

Tanulmányunk a soproni városi és a balfi fürdő történetét tekinti át a 16. századtól a 18. század közepéig.

Célunk a fürdők és a fürdőzés históriájának leírása mellett a fürdő mint városi tulajdonban levő intézmény helyének, szerepének, funkciójának rekonstrukciója. A soproni céhes élet keretei, a városi magisztrátus vonatkozó rendeletei és gazdálkodási módszere, formái, s nem utolsósorban a fürdőlethez kapcsolódó gyógyítások mind a kérdéskör vizsgálatának tényezői. A korabeli elemzések: a gyógyhatású balfi víz természettudományos vizsgálatának bemutatása is a dolgozat részét képezik.

A fürdőink történetét bemutató munkákból¹ megtudhatjuk, hogy a kora újkorban kiterjedt fürdőélet volt Magyarországon. Ez a jelenség nem egyedi, a középkori fürdőkultúra továbbéléséről és fejlődéséről van szó mind Európában, mind pedig hazánkban.² Nyugat-Európában és Közép-Európában a 16. század folyamán kialakultak a városi fürdőzés szabályai, amelyek a fürdőzési módokat és a különböző higiéniai előírásokat tartalmazták.³ A század végére a városi fürdők száma lecsökkent, elsősorban a járványos betegségek terjedése miatt.⁴ Ez azonban nem a fürdőzés hanyatlásához vezetett, hanem a fürdőzési szokások átalakulásához: az újonnan létesülő, vagy ismét megnyitott fürdők többnyire gyógyforrásokra épültek, amelyekben már speciális, gyógyító célú kúrákat szerveztek, felismervén azok orvosi hasznát.⁵ Mindezek következtében megállapítható, hogy az

¹ Schwarz Inác: A fürdők történetéhez Magyarországon. Századok, 1891. 279–286. Vajkai Aurél: Parasztfürdőhelyek. Communicationes ex Bibliotheca Historiæ Medicinæ Hungarica, 1955. 76–106. (a továbbiakban: Vajkai); Bencze József: A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és a gőzölésről. Communicationes ex Bibliotheca Historiæ Medicinæ Hungarica, 1959. 5–45. (a továbbiakban: Bencze); Várkonyi Gábor: Hévizek és fürdők a 17. században. In: Európa híres kertje. Szerkesztette R. Várkonyi Ágnes és Kósa László. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 1993. 105–121. (a továbbiakban: Várkonyi)

² A medicina krónikája. Szerkesztette Schott, Heinz. Budapest, 1993. 109. (a továbbiakban: Schott) A középkori és a kora újkorai európai fürdőkultúrát bemutató szakirodalom igen gazdag. Schott megállapítása ezen művek összegzéseként született meg.

³ Schott 155.

⁴ Schott 155. Felismerték ugyanis, hogy a hagyományos városi fürdők természetszerűleg elősegítik a legkülönbözőbb járványok terjedését, s ezért sok helyen bezárták azokat.

⁵ Schott 191.

orvosi higiéné 17. századi tudományos megalapozásához éppen a fürdőkulturák általános elterjedése vezetett.⁶ Bár a kora újkori fürdőzési szokások tekintetében a városi és gyógyvizés fürdők közötti szerepcserét a magyar szakirodalomban még nem vizsgálták meg, de azt már tudjuk, hogy a fürdők a gyógyulás, a pihenés, a szórakozás mellett a társasági és társadalmi élet színterei is voltak, nem egyszer például politikai megbeszélések színhelyei.⁷ Fürdőkulturánk gazdagságát pedig bizonyítja, hogy sokféle fürdőzési technika, mód, szokás terjedt el a 16–18. század folyamán.⁸

A történeti szakirodalomban elszórvva több helyen találhatunk utalásokat a soproni fürdőkre vonatkozóan napjainkig, de a város fürdőéletét részletesen bemutató monográfia vagy tanulmány ezidáig nem készült. A középkori történeti vonatkozásokról eddig többet tudtunk, mint az ezt követő időszakról Pollák Miksa, Winkler Elemér, Magyary-Kossa Gyula, Házi Jenő, Holl Imre, Mollay Károly kutatásainak köszönhetően.⁹ Balf történetével kapcsolatban is elmondható, hogy a község történetéről összefoglaló mű nem íródott – az egyetlen munkát Gimes Endre készítette el tudományos ismeretterjesztés céljából.¹⁰

A felhasznált források három nagy csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak a városi statutumok és a magisztrátus jegyzőkönyveinek vonatkozó bejegyzései. Ezen dokumentumanyag alapján elsősorban a működési keretek, feltételek vizsgálhatók. A soproni levéltárban található fürdőbérletről szóló dokumentumok, az árszabások, az adókimutatások, a különféle elszámolások adják a dolgozat forrásbázisának másik részét. A harmadik csoportba a balfi hőforrások nyomtatásban

⁶ Schott 191.

⁷ Várkonyi 150–121.

⁸ Ezekről a technikákról részletesen írt Vajkai 76–106., Bencze 5–45.

⁹ Ezen adatok pontos lelőhelyét itt nem soroljuk föl, munkánk további részében a vonatkozó helyeken megtalálhatók. Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban. Budapest, 1896. (a továbbiakban: Pollák); Winkler Elemér: A soproni céhek története a XV–XIX. században. Sopron, 1921. (a továbbiakban: Winkler); Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1, 3. kötet. Budapest, 1929–1940. (a továbbiakban: MOE 1., MOE 3.); Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története. II. rész, 6. kötet. Pótkötet az I. rész 1–5. kötetéhez az 1278–1525. évekből. Sopron, 1943. (a továbbiakban: Házi 1943.); Holl Imre: Sopron középkori városfalai. Archeológiai Értesítő, 1971/1. sz. 24–42. (a továbbiakban: Holl 1971.), 1968/2. sz. 188–205.; Holl Imre: Középkori városi élet – városi építészeti. Archeológiai Értesítő, 1989. 1–2. sz. 52–75. (a továbbiakban: Holl 1989.); Mollay Károly: A vármegye történeti vázlata. In: Sopron és környéke műemlékei. Szerkesztette Dercsényi Dezső. Magyarország műemléki topográfiája. 2. kötet. Győr-Sopron megye műemlékei. 1. rész. Budapest, 1953. 37–95. (a továbbiakban: Mollay 1953.); Mollay Károly: Első telettkönyv / Erstes Grundbuch (1480–1553). Sopron, 1993. (a továbbiakban: Mollay 1993.) Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája (1379–1536). 2. rész. Soproni Szemle, 1995. 130–157. (a továbbiakban: Mollay 1995.) – Az ún. felső és középső fürdőház középkori történetéről ez utóbbi tanulmány adja a legteljesebb képet.

¹⁰ Gimes Endre: Balf-fürdő. Útikalauz. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Gimes)

megjelent leírásai, a fürdőt népszerűsítő kiadványok és a tudományos elemzések tartoznak. Egy újabb csoportot képezhetne a korabeli, Balfon megfordult fürdőzők névsora, mert számbavételükkel megismerhetnénk társadalmi összetételüket, a fürdőzéshez való viszonyukat. A Városi Levéltár anyagát átrnézve azonban ilyen vonatkozású anyagot nem találtunk.

A fürdők történetének összefoglalása a 16. századig

1. A soproni városi fürdők

A középkori városi fürdőket mind Európában, mind Magyarországon a kor színvonalának megfelelő orvosi ismeretekkel rendelkező fürdőmesterek üzemeltették¹¹ – ez a megállapítás, amint azt látni fogjuk, Sopronra is érvényes.

Sopronban a 14. században hat fürdő működött, melyek közül az 1379-es telekkönyvi bejegyzett adatok szerint két „Tuckhaus” (Tauchhaus) a zsidó felekezeti lakosok rituális fürdőjeként működött.¹² A középkori Sopron belvárosában egy, a külvárosban három fürdő volt.

A belvárosi öreg fürdőre („alte Bad”, „die alt padstube”) utaló első forrás a 13. század végéről származik.¹³ A régészeti ásatások során kiderült, hogy ennek épülete – például a lócsaihoz hasonlóan – a városi szennyvízcsatornán keresztül összeköttetésben állt a római kori eredetű városfal árkával, a falon keresztül a víz egy kivezető nyíláson át távozott. Bár a fürdő 1438-ig működött, csak bizonyos helyiségeit használták, ugyanis egy Pál nevezetű fazekasmester a század 20-as éveiben a fürdő egy részét harmadmagával kibérelte, s ott bort tárolt.¹⁴

A 14–15. század folyamán, mint említettük, Sopron külvárosában három fürdőt tartottak számon – a korabeli bérlők vagy tulajdonosok nevét Mollay Károly kutatásaiból ismerjük.¹⁵

Az alsó fürdőről („unteres Bad”, „nidrer padstuben”) szóló első adat 1379-ből való,¹⁶ a működésére vonatkozó következő forrás 1400-ban keletkezett: Geirl

¹¹ Párkány Dezső: Magyar orvosok és orvostudomány a XVII. században. Székesfehérvár, 1913. A szerző erről több helyen is szólt.

¹² Pollák 21., 91.; MOE 3. 378.

¹³ Holl Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter (Archäologisch-stadtgeschichtliche Studie). Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1979. 1–2. sz. 137. (a továbbiakban: Holl 1979.)

¹⁴ Holl 1989. 72.

¹⁵ Pollák 9. Magyar-Kossa Gyula állítása szerint a 14. században három fürdős tevékenykedtek ezekben a fürdőkben: MOE 3. 318.; Mollay 1995. 2. kötet 130–139., 149–153.; Mindhárom fürdő a Kovácsok utcájában volt, a mai Várkerület területén. Az alsó fürdő a Várkerület 31. szám alatt, a középső fürdő a 23. szám alatt, a felső fürdő pedig a 19. szám alatt. Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája. 1. rész. Soproni Szemle, 1994. 276.

¹⁶ Holl 1979. 139.

Jakab polgár és felesége a Szent György kápolna harmadik oltárára hagyta a fürdőházat szőlőjével és szántójával együtt¹⁷ – valószínűleg ekkor került a ferences szerzetesek tulajdonába. 1424-ben közelében orvos telepedett le,¹⁸ 1427-ben Miklós fürdőmester üzemeltette.¹⁹ 1430-ban egy belvárosi polgár bérelte ki.²⁰ 1457-ből János ruhatáros nevét ismerjük, 1475-ből Mihályét.²¹ A következő forrás, már 1492-ből, azt tanúsítja, hogy egy Fricz nevű fürdős hasznosította, 1493-ban pedig a soproni ferencesek tulajdonába került, akik bérbe adták többek között György borbélynak.²² 1518-ban szappanfőző és borbély lakosa volt,²³ 1523–1526 között Nesslinger Gáspár tulajdonában állott, aki megvásárolta a ferencesektől – ekkorra a fürdőzés az alsó fürdőben már megszűnt.²⁴

Az Ikva patak mentén S alakban elhelyezkedő, egymáshoz igen közel álló három külvárosi fürdő közül a második: a középső fürdő („dy miterpatstuben”) középkori történetét a korábbi adatok felhasználásával Mollay Károly foglalta össze.²⁵ A 13. század második felében az ispotályal együtt a Johannita Lovagrend építtette, s miután 1346-ban elhagyták a várost, a soproni tanács kezelésébe és tulajdonába került.²⁶ A felügyeletet a magisztrátus tagjai közül kikérült ispotálymester vagy ispotálygondnok (spitalmaister) látta el.²⁷ Az intézményt a fürdőmesterek a várostól bérelték, de az ezzel közös épületben levő lakást mindenkor meg kellett vásárolniuk.²⁸ Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy ily módon is igazolja a mindenkori fürdős, hogy a működéséhez szükséges anyagi fedezet rendelkezésére áll. Másrészt mivel bérlő volt, városi fennhatóságú és feladatú intézményben dolgozott, amihez a polgárjog megszerzése kellett. Ennek alapfeltétele pedig a városban levő háztulajdon megléte volt. 1460-ban egy tűzvész alkalmával a fürdő leégett, ezt követően újjáépítették, bár az új ház az eredetnél kisebb volt.²⁹

¹⁷ Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténelme. Győr, 1939. 138.

¹⁸ Holl 1979. 138.

¹⁹ Házi 1943. 135. – idézi Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája 3. rész. Soproni Szemle, 1995. 3. sz. 196. (a továbbiakban: Mollay 1995.)

²⁰ Házi 1943. 93. és Holl 1989. 72.

²¹ Házi 1943. 339. – idézi Mollay 1995. 3. kötet 196.

²² Mollay 1993. 22.; Mollay 1995. 3. kötet 197.

²³ Holl 1989. 74.

²⁴ Mollay 1995. 3. kötet 197.

²⁵ Mollay 1995. 2. kötet 149–153. A német nyelvű elnevezés ezen alakja: Holl 1979. 139.; Mollay 1993. 130.; Mollay 1995. 2. kötet 149.

²⁶ Mollay Károly: A szélmalom utcai vám. Soproni Szemle, 1991. 104.

²⁷ Mollay 1995. 2. kötet 149.

²⁸ Mollay 1995. 2. kötet 151.

²⁹ Mollay 1995. 2. kötet 153.

A felső fürdő („öberen padstuben”, „dy obren patstuben”)³⁰ történetét a 13. század második felétől ismerjük. Eredetileg az Agendorfer család tulajdonában volt (talán ők is építették) egészen addig, amíg Weißbach Miklós bécsi polgár Anna nevű özvegye, aki örökség útján jutott hozzá, egy Mihály nevű fürdősnek 1417-ben el nem adta.³¹ Ezt követően Erhard mester haláláig, 1488-ig volt az egymást követő fürdősök tulajdonában – ebben az évben örökös hiánya miatt a városi tanácsra szállt.³² Középkori történetével kapcsolatban még egy fontos elemet említünk: a tulajdonosok, majd bérlők felajánlásait alapítványi, szegénygondozási célokra. 1393-ban Agendorfer János végrendeletében 12 dénársolidust hagyományozott a befolyt jövedelemből a plébániatemplom Szent Miklós oltarán létesített Örökláng alapítványra.³³ A már említett Erhard mester évenkénti egy-egy ingyenes fürdést ajánlott fel Nagyhet hétfőjére az ispotály szegényei számára.³⁴ Hasonlóan cselekedett Stain Kirennz polgár feleségével együtt 1488 októberében: az ispotály szegényei a Húsvét előtti ötödik vasárnapot követő hétfőn használhatták ingyen – igaz, ez már a városi tanács kikötése volt a bérlet fejében.³⁵

2. A Balfi fürdő

Balf (a 15. századtól Wolfgang, Wolfs, Bolfs néven szerepel a forrásokban) a város úrbéri falvai (Bánfalva, Kópháza, Harka, Ágfalva, Lépesfalva, Medgyes, Kelénpatak) között a jobbágyi szolgáltatásokon túl a kocsmá- és fürdőbérlet útján hozott hasznot Sopronnak gyakorlatilag 1836-ig.³⁶

A régészeti feltárások során kiderült, hogy már a rómaiak is építettek fürdőket Balfon az i. sz. 180 körüli években: a régészek megtalálták a hőforrás tölgyfa kivezető csatornáját, egy víztartályt, s az ehhez kapcsolódó vízelvezető csövet.³⁷ Az első oklevél, amely a helységet megemlíti, 1199-ből való, ekkor Farkasd néven szerepel.³⁸ Wolf néven első ízben 1278-ban említették.³⁹

³⁰ Elnevezések: Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története. II. rész 1. kötet. Végrendeletek és egyéb feljegyzések 1390-től 1524-ig. Sopron, 1930. 186.; Holl 1979. 139.; Mollay 1995. 2. kötet 130.

³¹ Mollay Károly: Névtudomány és várostörténet. Dágtól Ágfalváig (1195–1416). Soproni Szemle, 1961. 118., 124. (a továbbiakban: Mollay 1961.); Holl 1979. 139.; Mollay 1995. 2. kötet 130.

³² Mollay 1995. 2. kötet 133.

³³ Mollay 1961. 124.

³⁴ Mollay 1993. 10.; Mollay 1995. 2. kötet 132.

³⁵ Mollay 1993. 17–18.; Mollay 1995. 2. kötet 133.

³⁶ Jenny Ilona: Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-től 1836-ig. Pécs, 1930. 7–13.

³⁷ Zádor Alfréd: A balfi gyógy- és ásványvíz hasznosítása. Soproni Szemle, 1978. 40. (a továbbiakban: Zádor) Erre az adatra hivatkozik Gimes 28.

³⁸ MOE I. 144.; Gimes 12.

Arra vonatkozóan, hogy a balfi hőforrás vizét a középkorban fürdőzésre használták volna, nincsenek adatok. A 14. század első felében került a falu Sopron szabad királyi város tulajdonába: az 1325. szeptember 12-én kelt oklevélben Károly Róbert Anjou király a soproni polgárok kérésére a Balf község egy részét birtokló Knepelyn halála után, mivel örökösök nélkül maradt, a városnak adományozta.⁴⁰ A másik részt Sopron egy hosszabb ideig tartó pereskedés útján szerezte meg, melynek során 1328–1336 között egy Chenygh nevű cseh comes volt a peres fél, majd egy 1336. november 25-én kelt, Visegrádon kiadott oklevél tanúsága szerint a polgárok megvásárolták a falu ezen részét Ikervári Péter fia Jánostól.⁴¹ Balf Sopronhoz tartozása véglegesen 1393-ra dőlt el egy újabb pereskedés útján, amely Pottendorfi Henrik és fivére, György nemesek és a város között folyt.⁴²

A soproni fürdők kora újkori története

A 16. századtól kezdődően és a 17–18. század folyamán a források már nem említik külön-külön sem az alsó, sem a középső, sem pedig a felső fürdőt, hanem csak a városi fürdőt: a volt felső fürdőt. Mivel ez a városi tanács tulajdonában volt, a 16. század elejétől a „Tanácsurak Fürdőháza”-ként („der herren Bad-Stuben”) emlegetik, 1511-ben pedig „Badstube des Stadtrates” elnevezéssel illették.⁴³ A magisztrátus 1524-ben itt megtiltotta a zsidó hitközség tagjainak a fürdőzést⁴⁴ (nem valószínű, hogy az intézkedés kizárólag a felekezeti elleni politikai rendelkezésként fogható föl, mert ők a fürdőket kultikus célokra is használták). 1592-től kezdődően a soproni árszabások⁴⁵ is csak városi fürdőt említenek (a balfi mellett): ezt Balthasar Gswender fürdőmester 1606-ban évi 40 dénárért bérelte, az ekkor megkötött szerződésben a fürdő „das Pad”-ként szerepel.⁴⁶

³⁹ Sopron és környéke műemlékei. Szerkesztette Dercsényi Dezső. Magyarország műemlékei topográfiaja. 2. kötet. Győr-Sopron megye műemlékei. 1. rész. Budapest, 1953. 390. (a továbbiakban: Dercsényi)

⁴⁰ Nagy Imre szerint a falunak ezt a részét Sopron megvásárolta – állítását Magyary Kossai Gyula helyesbítette. Nagy Imre: Sopron múltja. Századok, 1883. 33–34. (a továbbiakban: Nagy 1883.); MOE 1. 144.

⁴¹ Gimes 15. Nagy Imre véleménye szerint Chenygh comestól a város 1342-ben megvásárolta a falunak e részét: Nagy 1883. 33–34. Ezt az adatot átvette Dercsényi 390.

⁴² Gimes 16.

⁴³ Mollay 1993. 138.; Mollay 1995. 2. kötet 135.

⁴⁴ Kolosvári Sándor–Óvári Kelmen: Corpus Satutorum. A Magyar Törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. 5. kötet. Budapest, 1904. 17. (a továbbiakban: Corp. Sat.); MOE 1. 150.; MOE 3. 146.

⁴⁵ MOE 3. 258.

⁴⁶ MOE 3. 307.

1628-ban „Padstuben”-nek nevezik, melyre a városi előjáróság táblát („Däffel”) szereltetett föl.⁴⁷

A 16–17. században a városi fürdő és Balf története összekapcsolódott: a városi statutumok, a magisztrátus határozatai, rendeletei együttesen rendelkeztek a két fürdőről, működésüket, gazdálkodásukat, a városhoz való viszonyukat párhuzamosan vizsgálhatjuk. A 16–17. és a 18. századi tulajdonosok számbavételével e helyen részletesen nem foglalkozunk, névsoruk az 1. sz. mellékletben olvasható.

1505-ben már virágzott a városi fürdőélet: az akkori bérlő, Springinklec Frigyes 40 heti bérleti díjat, azaz 520 dénárfontot költött a javítási munkákra,⁴⁸ 1524-ben pedig az ablakok beüvegezése és az illmhely elkészítése az akkori bérlőnek, Hösch Máténak szintén jelentős összegbe került.⁴⁹ 1628-ban a magisztrátus a Padstuben, azaz a városi fürdőház megjavíttatását rendelte el az ez évben keltezett Tanácsjegyzőkönyv tanúsága szerint.⁵⁰ 1630-ban a városi fürdőre ismét, s immáron a balfira is táblát szereltettek föl a tanácsurak.⁵¹

A balfi fürdőélet 1560-ban indult meg, hivatalosan pedig az 1560-as évet követően.

Csatkai Endre és Mollay Károly szerint a balfi gyógyfürdőt Sopron 1550 körül kezdte üzemeltetni, ekkor építették meg a fürdőházakat.⁵² 1560-ban I. Ferdinánd Habsburg császár engedélyezte a városi tanács számára, hogy a Wolffs-nak nevezett falu területén feltörő meleg vizet különféle betegségek gyógyítására alkalmazhassák, a fürdéshez szükséges felszereléseket beszerezhessék, fürdőházakat építsenek, s mindezért a fürdőzőktől aztán díjat szedhessenek.⁵³ Hivatalosan

⁴⁷ Sopron sz. kir. város Monografiája. Forrás-anyag. Régi községi jegyzőkönyvek (1446–1507, 1523–1777). Sopron, 1890–1894. 435. (a továbbiakban: Mon.)

⁴⁸ Holl 1979. 138.; Mollay 1995. 2. kötet 135.: Heti 13 dénárfontot fizetett a városnak.

⁴⁹ Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története. II. rész 5. kötet. Különféle számadások és adójegyzékek 1489-től 1530-ig. Sopron, 1938. 428–431. 434. (a továbbiakban: Házi 1938.); Holl Imre az adatot átvette: Holl 1979. 138.; Mollay 1995. 2. kötet 135.

⁵⁰ Mon. 448.

⁵¹ Mon. 453.: „Ein E. Gemein bit einen E. Rath wegen der Pader hir [azaz Sopronban] und zu Wolffs, die Ordnung auf ein Däffel zu schreiben lassen und daselbst aufzuhencken.”

⁵² Csatkai Endre: Sopron. 2. kiadás. Budapest, 1953. 12. (a továbbiakban: Csatkai); Mollay 1953. 65.

⁵³ Soproni Városi Levéltár Lad. F. Fasc. 2. Num. 53. (a továbbiakban: SVL) Az oklevél fénymásolatát közölte és magyar nyelvre fordította Zádor 40–45. A forrás egykorú másolata is megtalálható a Soproni Városi Levéltárban: SVL Lad. F. Fasc. 3. Num. 117. A forrásokra hivatkoznak Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 65. (a továbbiakban: Bán); Gimes 29.

Annak a fontos jogtörténeti kérdésnek a részletes és megnyugtató tisztázása, hogy a fürdők, mint természeti értékek (például a bányákhoz hasonlóan) a korban elvben és credendően, valamint a gyakorlatban az idők során kinek a joghatósága alá tartoztak, meghaladná dolgo-

tehát 1560-tól működött. Zádor Alfréd az 1560. évi engedélyező oklevél megszerzése utáni időkre teszi az intézmény működésének kezdetét,⁵⁴ állítása szerint 1567-ben építtetett Balfon fából készült fürdőházakat a város. Csatkai Endre és Mollay Károly álláspontja inkább elfogadható, mert a fürdő 1560. május 23-tól már biztosan üzemelt – a fennmaradt elszámolás tanúsága szerint⁵⁵ –, a működéshez előzetes építkezésekre volt szükség, ezen kívül 1559-ben a magisztrátus bécsi szakembert hívatott kútjainak megvizsgálására.⁵⁶ Az említett 1560. évi számadáskönyv adatai (részletes elemzését lásd alább) azt bizonyítják, hogy a balfi fürdő a városnak jól jövedelmezett, s ezért azt folyamatosan bővítették: az 1560-as évek első felében Gastring bécsi építész a kenes források fürdőtelepre vezetésének tervén dolgozott, 1566-ban pedig 52 káddal bővült a fürdő.⁵⁷ 1592-ben a 24 tagú soproni magisztrátus a városi és a balfi fürdő számára közös árszabást adott ki,⁵⁸ melyben azonos árakat állapított meg; a fürdésért és a köpölyözésért 1-1 garast, a gőzfürdő használatáért 12 dénárt.

A városi és a balfi fürdő virágzása a 17. század végéig tartott. A városit 1682-ben Andreas Freyse (Freise) fürdőmester megvásárolta, így az magánkézbe került.⁵⁹ Családja a század végén Limberger György kereskedőnek eladta – a kereskedő egyik leszármazottja 1767-ben átépíttette, s az gyakorlatilag 1830 körül szűnt meg.⁶⁰ Balf fürdőjét a megfelelő látogatottság és forgalom hiánya miatt 1680-ban Preiner Mátyás polgármester indítványára a soproni magisztrátus szintén el akarta adni a városi ispotály vulkapordányi malmával együtt, de a 18. század elejére ismét rendeződött a sorsa.⁶¹ 1716-ban a városi tanács megszigorította a működési feltételeit higiéniai szempontból azáltal, hogy a városi orvos kötelességévé tette állandó ellenőrzését.⁶² 1731-ben a magisztrátus a fürdőházak alapos javítását határozta el,⁶³ 1734-ben pedig Fragner (Frager) Tamás mester négy barokk stílusú napórát készített a város megrendelésére, melyeket szintén itt

zatunk kereteit. Az említett oklevél számunkra e helyen a fürdőélet megindulásának szempontjából fontos.

⁵⁴ Zádor 42.

⁵⁵ SVI. Lad. F. Fasc. 2. Num. 54.

⁵⁶ Gimes 29.

⁵⁷ Zádor 42.; Gimes 29.

⁵⁸ MOE 3. 258.

⁵⁹ Dercsényi 418.

⁶⁰ Dercsényi 248–249.

⁶¹ Bán 245.; Gimes Endre ezt 1686-ra teszi, de valószínűleg ez elírás, hiszen az 1680–1682. évi tanácsjegyzőkönyvi bejegyzések foglalkoztak az üggyel. SVL Rathsprotocoll, Protocollum Senatorium (1551–1848). 1680. szeptember 6.; 1681. február 19.; 1682. február 4.; Gimes 34.

⁶² Gimes 34.

⁶³ Mon. 351.

állították föl.⁶⁴ A 18. század folyamán a gyógyfürdő folyamatosan üzemelt, 1773-ban a város fürdőkápolnát építtetett hozzá.⁶⁵ A fürdő azóta is, napjainkig működik, újabb kori történetéről több helyen is olvashatunk.⁶⁶

1. Működés, szakértelem, szolgáltatások

A magyarországi fürdőmesterek működése a kora újkorban kettős engedélyhez kötött volt: miután az illetékes céhszervezet kiállította a mestervizsgát tanúsító oklevelet, a fürdősnek az adott város vagy más, a helyileg illetékes joghatóság beleegyezését kellett megszereznie.

A mestervizsgának több funkciója volt. Garantálta a szakértelmet, mert az inaskodási idő leteltével mesterremeket kellett készíteni. Orvosból, patikusból, fürdősökből álló bizottság előtt a leendő céhtag bemutatta tudását: hajat vágott, „fürösztött”, azaz egy fürdőztetést technikailag lebonyolított, ezen kívül köpölyözést végzett, bizonyos orvosságokat készített, vagyis számot adott gyógyító tudásáról.⁶⁷ A 16. századi regulák már pontosan előírták, hogy az új mesternek milyen eszközöket kell és szabad használni.⁶⁸ A mestervizsga a céhszervezethez tartozást is jelentette, ezért megszerzőjének bizonyos szakmai védelmet biztosított azáltal, hogy a céh többi tagjától tanácsot kérhetett, és például sikertelen gyógyítás miatt támadt perében céhtársai megvédhették. Végül a páciensek számára is jelzés volt az oklevél birtoklása a fürdős tudására vonatkozóan.

A soproni fürdősök szervezetileg a bécsújhelyi céhekhez tartoztak,⁶⁹ így a városi fürdőt mindenkor bérlő mester és a balfi fürdősök is. Balfot illetően Nicolaus Neß (Ness) balneator és chirurgus soproni polgár 1597-ben egy oklevelet eszközölt ki Mátyás Habsburg hercegtől (lásd a 2. számú mellékletet),⁷⁰ mely oklevél a városi tanács hozzájárulásával a fürdős és seborvos számára praktizálást engedélyezett. Ez és a korábbi, már említett 1560-as forrás azonban csak a működés kereteit biztosította, s nem az önálló céhes szerveződést dokumentálja. Az ehhez tartalmilag hasonló oklevelek birtoklása a 16–17. század folyamán a céhek fejlődésében, a fiókcéhek önállósodásában az első lépcsőfok volt,⁷¹ s a gya-

⁶⁴ Csatkai Endre: Adalékok a soproni barokk művészetéhez. Soproni Szemle, 1968. 65. (Az órák igen sokba kerülhettek, fölmerül a kérdés, hogy talán nem négy különböző óráról, hanem egy négy részből álló napóráról van szó.)

⁶⁵ Bán 400.; Dercsényi 392.

⁶⁶ Dercsényi 392.; Schneider Lipót: Sopron fürdőviszonyai. Soproni Szemle, 1966. 56–61.; Gimes több helyen.

⁶⁷ Takáts Sándor: Régi magyar fürdősök. Budapest, é. n. 280. (a továbbiakban: Takáts) Minderről a tudásról valószínűleg nem egyidejűleg kellett számot adnia.

⁶⁸ MOE 3. 257.

⁶⁹ Mollay 1953. 64.

⁷⁰ SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 18.

⁷¹ Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955. 113.

korlatban azt jelentette, hogy a fürdőmester a városban letelepedett: házat vásárolt, polgárjogot szerzett, majd ezután elkezdhette működését. A soproni fürdősök bizonyára kis létszámuk miatt nem váltak ki a bécsújhelyi céhszervezetből, s alapítottak önálló céhet.⁷² A fürdőzést segítette az a II. Ferdinánd császár által 1635-ben kibocsátott rendelet, amelyben a fürdőket a hadiadó megfizetésének kötelezettsége alól fölmentette.⁷³

Míg a városi fürdőt egész évben igénybe lehetett venni, a balfi a legelső, 1560-as elszámolás⁷⁴ tanúsága szerint csak a meleg időszakban, május 23-a és november 10-e között, 24 héten keresztül üzemelt. Az 1560-as forráshoz hasonló, a fürdőszезон pontos dátumát feltüntető összírását ugyan nem találtunk, de a később nyomtatásban is megjelent fürdőleírások – mint azt látni fogjuk – szintén ezt az időszakot jelölik meg.

A különböző kúrákért, szolgáltatásokért, az étkezésért, szállásért Balfon külön kellett fizetni. Az étkezési és szállásköltséget két napos egységben számolták el, tehát egy kúrára legalább két napot szántak. A befolyt étkezési és szállásköltség a többi bevételhez képest nem túl magas, így valószínűsíthető, hogy a helybeliek közül (köztük is elsősorban Sopron polgárai, illetve a módosabb vendégek a városban bérelhettek szállást) sokan megfordultak itt. A 125 tallér 4 schilling 2 dénár bevételnek 68%-a a különféle kúrákból, fürdőzési szolgáltatásokból állt, 13%-ot az étkezésért, 18%-ot a szállásért könyveltek el.⁷⁵

Milyen konkrét teendői voltak a fürdősöknek? Az üzemeltetés és bizonyos fokú gyógyító tevékenység. Sopronban a működtetés a hideg és meleg vizes fürdő elkészítését,⁷⁶ pakolásos fürdőt,⁷⁷ valamint természetesen a teljes fel-

⁷² Lakatos István iptörténeti munkájában az olvasható, hogy a soproni borbélycéh 1612-ben alakult meg. Erre vonatkozó hivatkozást és levéltári adatot nem találtam, így állítását alátámasztani és elfogadni nem tudom. Lakatos István: A soproni iparosság története. Budapest, 1994. 12.

⁷³ Linzbauer, Franciscus Xaver: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. 1–2. kötet. Buda, 1852–1856. 378. sz. rendelkezés. 243. (a továbbiakban: Linzbauer 1852–1856.); Linzbauer Xav[ér] Ferencz: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Buda, 1868. 66.

⁷⁴ SVL Lad. F. Fasc. 2. Num. 54.

⁷⁵ Szolgáltatások: 85 tallér 6 schilling 4 dénár, étkezés: 160 tallér 5 schilling 4 dénár, szállás: 23 tallér 4 dénár. Összesen: 152 tallér 2 schilling 2 dénár, Mátyás fürdős 2 schillinggel elszámolta magát, az összesítésben ugyanis 152 tallért 4 schillinget és 2 dénárt tüntetett föl. SVL Lad. F. Fasc. 2. Num. 54. Fol. 1.

⁷⁶ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. – a forrás meglétéről szólt: MOE 3. 344.; Mon. 457.; Corp. Sat. 1633. 4. pont. 182.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Domonkos Ottó: Soproni árszabás a 17. századból. Soproni Szemle, 1961. 159–163. (a továbbiakban: Domonkos) Forrásának adja meg: SVL Lad. XXXI. Num. 23.; Winkler 51. Az 1633-as árszabásban.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 20. – említette: MOE 3. 344.; SVL Lad. XXXI. Num. 23/1., 3., 4.; gőzfürdőt: SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Fürdőárszabás, 1633. Mon. 457.; Winkler 51.: 1633-as és 1724-es árszabás.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 20.

ügyeletet, a tisztaság betarttatását és a fürdési rend megtarttatását jelentette. A mester feladata volt a kiadások és a bevételek kezelése, ezekről az elszámolások elkészítése, vagyis az adminisztrációs teendők ellátása. Segítői voltak az inas, a leány, a vízfordók és a középkortól a felső fürdőben a ruhatáros is.⁷⁸

A szolgáltatásokról konkrétan az elszámolásokból értesülhetünk. Három nagyobb csoportba oszthatjuk ezeket, bár többnyire vegyesen alkalmazták őket: a fürdőzés különböző módjai, bizonyos mértékű gyógyítás, valamint a borbélyi szolgáltatások.

A középkori városi felső és középső fürdő régészeti feltárásokkor kemence maradványai kerültek elő.⁷⁹ Sopronban a kora újkorban a hideg vizes kádfürdőn kívül meleg vizeset és gőzfürdőt lehetett venni – ez utóbbit is már a középkortól kezdődően.⁸⁰ A gőzfürdőért (pároltatásért) („schwißbad”, „schwizbad”), amelyet felhevített kövekre loccsintott forró vízből nyertek, külön kellett fizetni a városi fürdőben és Balfon is.⁸¹ A gyógyulást, az egészség megtartását kívánták elérni, amikor köpölyözéssel együtt vették igénybe.⁸² Ez vonatkozik a hideg és meleg vizes fürdésre is, nemcsak önmagukban alkalmazták,⁸³ hanem köpölyözéssel együtt.⁸⁴ Mindez többnyire alkalmanként egy kúrát jelentett, de van rá példa, hogy megismételték.⁸⁵

Az egészségügyi jellegű kúrák (a fürdőzésen kívül), amelyek alkalmazása már bizonyos szintű orvosi ismereteket is megkövetelt, elsősorban a köpölyözésből és az érvágásból álltak. Mindkét szolgáltatás szerepel önálló tarifaként az összehírásokban, de gyakrabban összekapcsolták a kúrák valamelyikével.

A köpölyözés (venasectio) ma érvágást jelent, valamelyik véna megnyitását infúzió, azaz vérvétel vagy vérelbocsátás céljából. A fogalom korabeli jelentése: vérelvonás a bőrből azzal a céllal, hogy a mélyebben fekvő, gyulladt területek vértartalmát csökkentsék. A bőrt több helyen fölsebztek, erre úgynevezett köpölyt helyeztek, amely a seben át lassan vért szívott ki. A köpöly üvegből vagy cserépből készített, harang formájú eszköz volt, amelyben a használat során a levegőt melegítéssel megritkították, s azután hirtelen a sebzett felületre borították, a kihűlő levegő szívóhatását használván föl. Száraz köpölyözést is alkalmaztak a bőr fölsebzése nélkül, amivel egy adott testfelületen a vérbőséget fokozhatták.⁸⁶

⁷⁷ SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁷⁸ Mollay 1995. 2. kötet 135.

⁷⁹ Mollay 1995. 2. kötet 130, 149.

⁸⁰ Mollay 1995. 2. kötet 149.

⁸¹ Mon. 457.; Winkler 51. 1633-as és 1724-es árszabás. A pároltatás elnevezéséről: MOE 3. 258.

⁸² SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Corp. Sat. 182.

⁸³ SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Domonkos 161–162.; Winkler 51.

⁸⁴ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁸⁵ SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁸⁶ Új orvosi szótár. Szerkesztette Brencsán János. Budapest, 1990. 3. kiadás. 518.; Révai Nagy Lexikona, 12 kötet. Budapest, 1915. 161.

A források nem különböztetik meg a kétféle köpölyözést, de ez utóbbiról volt szó minden esetben, mert a felsebzéssel végzett köpölyözés már érvágást jelentett. Mint említettük, ez a művelet is szerepelt a fürdősök mestervizsgáján. A gyógyítás ezen módja, s az, hogy ezt a fürdőkben is végezték, igen elterjedt, általánosan elfogadott és bevett szokás volt. Leggyakrabban a különféle fürdőkúrákkal együttesen alkalmazták, egy kúra során a köpölyözést egyszer vagy kétszer végezték el.⁸⁷ Amikor 1698–1699-ben állami szinten első ízben szabályozták a gyógyító céhek működését Magyarországon, Lipót császár elrendelte, hogy az orvosdoktorokon kívül ezt a gyógyítást csak fürdősök alkalmazhatják, a borbélyok és a sebészek nem.⁸⁸

A másik igen elterjedt, fürdőkben is alkalmazott gyógyító eljárás a korban az érvágás volt, mint említettük, ez megegyezett a nem száraz köpölyözéssel, amikor is valamelyik vénát megnyitották vérelvonás miatt. A mestervizsgán ez nem szerepelt, tehát hivatalosan a fürdősök nem végezhettek. Sopron város tanácsosai egy ízben, 1626-ban meg is tiltották alkalmazását,⁸⁹ de a tiltás nem volt hathatós, mert az 1633-as hatósági árszabásban⁹⁰ külön is és a fürdőzéssel együtt is megtalálható volt a szolgáltatások között; az érvágásért önmagában 1 magyar forintot kellett fizetni.

Abban az esetben, ha a fürdős más gyógyító műveletet is alkalmazott, helyzete könnyen bizonytalanná válhatott. Sopronból egy példát tudunk említeni Magyary-Kossa Gyula adattárából: amikor 1594-ben Waltin fürdős pereskedésre kényszerült, azért állították bírái elé, mert állítólag egy lábtörést rosszul illesztett össze, majd páciense aztán meghalt.⁹¹ Takáts Sándor szerint a foghúzás is szerepelt a mestervizsgákon,⁹² de a soproni elszámolásokban, limitatiókban s más forrásokban nem szerepel ez a fürdőmesterek gyógyító szolgáltatásai között. A fürdősök felfogadását – más gyógyító személyekkel együtt – az általánosan bevett szokások és a szükségyszerűség határozta meg. Ha a beteg nem volt elégedett, más gyógyítóhoz fordulhatott, amennyiben ez neki és hozzátartozóinak módjában állt. A fürdősök megbízásáról a korszak folyamán első ízben az uralkodó 1689-ben adott ki rendelkezést: ha valaki gyógyítás céljából egy fürdöst felfogadott, s munkája eredményét kevesellte, felmondhatott neki.⁹³

A fürdők szolgáltatásának harmadik csoportját a borbélyi teendők bizonyos mértékű ellátása képezi – borotválásból, hajvágásból a fürdősnek is vizsgáznia

⁸⁷ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Mon. 457.; SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁸⁸ Linzbauer 1852–1856. 1. kötet, 335. sz. rendelkezés, 1698. szeptember 25. és 2. kötet, 44. sz. rendelkezés, 1699. június 17.

⁸⁹ Mon. 442.

⁹⁰ Winkler 51. Az ugyanitt idézett 1724-es árszabásban is szerepel.

⁹¹ MOE 3. 116., 262.; Mon. 84–85.; Winkler 10., 51., 55.

⁹² Takáts 280.

⁹³ Linzbauer 1852–1856. 1. kötet, 335. sz. rendelkezés, 1689. december 9.

kellott céhtársai előtt. Ez igen elterjedt volt a soproni fürdőkben, a teljes fürdő-kúra részeként⁹⁴ lehetett igénybe venni, de az árszabások külön bevételi forrásként is említik.

2. Árszabások, bevételek, bérleti díj

A 16–18. századi fürdők működését Sopronban meghatározta az, hogy a szolgáltatásokért a bérlők mekkora bevételt remélhettek. Az önálló városi fürdőscéh hiányában és a bérleti viszony miatt már a középkorban a városi magisztrátus szabta meg a szolgáltatások árát.⁹⁵ Ezeket a statutumokban, a Tanácsi Jegyzőkönyvekben és a kiadott limitációkban követhetjük nyomon. A limitációkban a fürdőárszabás olykor más foglalkozási ágak bevételi lehetőségével együttesen szerepel, 1624-ben például a cipészekével, szabókéval, kötélverőkével, bognárokéval, bőrösökével együtt.⁹⁶ A város olyan esetekben is adott ki árszabásokat, amikor az azonos mesterséget űzők rendelkeztek helybeli céhszervezettel – a városvezetés és a mesterek egyszéce határozta meg a bevételi lehetőségeket. A megállapodás gyakran nagyobb vita eredménye volt, a magisztrátus olykor korlátozni kívánta a magas árakat.⁹⁷

A forrásadottságok miatt az árakat csak a 16. század végétől a következő évszázad közepéig tudjuk pontosan közölni, mivel összefüggő adatsorunk csak erre az időszakra vonatkozóan van. Így alábbi megállapításaink csak erre az időszakra vonatkoznak. (Az árak összefoglaló táblázatát a 3. sz. melléklet tartalmazza az adatok lelőhelyeivel együtt.) A tizennégy adatsorból nyolc tartalmazza a városi és a balfi fürdő árait együttesen, három csak Balfra vonatkozik, a többi négy pedig a városi fürdőre.

Megállapítható, hogy a szolgáltatások a vizsgált időszakban nem változtak. A fürdő elkészítéséért több esetben is számoltak föl díjat, alkalmanként három dénárt keresett ily módon az inas. A legmagasabb tarifa (36 vagy 48 dénár) a fürdőből és a köpölyözésből álló teljes szolgáltatást tartalmazta, ezt követte a fürdő önmagában (12–18 dénár). A gőzfürdőért a korszak folyamán mindvégig 12 dénárt kértek. A hajvágásért egyszécesen ugyanennyit kellett fizetni. A köpölyözés 1626 előtt 1 garasba, azaz 15 dénárba, vagy 24 dénárba került, 1631-től sokkal olcsóbb lett, 2–3 dénár csupán, s az esetek nagyobb részében ez két kúrát, azaz kétszeres köpölyözést jelentett. A csökkentésnek valószínűleg az volt az oka, hogy többnyire a fürdőzéssel együtt vették igénybe, s ennek az árába számítottak bele. A fürdésért és a hajvágásért a városban és Balfon egyaránt 18 dénárt kértek. A balfi fürdő 1631-ben drágább volt a városinál, de a két intézmény árai később

⁹⁴ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Mon. 457.; Corp. Sat. 1633. 4. pont, 182.

⁹⁵ Domonkos 159.

⁹⁶ SVL Lad. XXXI. Num. 6.

⁹⁷ Domonkos 159.

nagyjából kiegyenlítődték, azonos árakat állapítottak meg mindkét helyen. Végül meghatározták a legény járandóságát is tetszés szerinti borraivaló formájában.

Az adatsorokat szemlélve láthatjuk, hogy az egyes szolgáltatások árai a korszak folyamán nem emelkedtek, ingadozások talán a város és a mesterek közötti alkudozások miatt fordultak elő. Egy ízben, 1638-ban a városi tanácsülésen följegyezték a balfi fürdőös panaszát, mely szerint a kötelező árszabást betartva nem tud a bevételéből megélni a túl magas adó miatt („Der Pader von St. Wolffs beschwert sich laut Ratschlag, dass er mit der gemachten Tax nicht bestehen könnte”).⁹⁸

A kiadásokra vonatkozóan csak két adatunk van az éves fürdőbérlet összegéről. 1606-ban a városi fürdőben 40 dénár volt ez az összeg, 1639-ban Balfon 60 forint⁹⁹ – a jövedelmeczőségeket ezek alapján nem lehet megvizsgálni, s mindkét adatot erős kritikával kell szemlélünk. Az 1606-os 40 dénár gyakorlatilag egy két fürdővendég látogatásának hasznát jelenti ugyanis. (Így lehetséges, hogy magyar dénarról van szó, a 40 magyar dénár 120 bécsi dénárt jelent.) Úgy vélem, ez a bérleti díj még így is elég alacsonynak mondható. Az 1639-es adat már reálisabbnak tűnik, a 60 magyar forint 600 magyar dénárt, azaz 1800 bécsi dénárt jelent.¹⁰⁰ Ezen adatok alapján az derül ki, hogy a fürdőbérlet nem jelentett nagy bevételt a városnak, de azért megérte ily módon üzemeltetni a fürdőket. A fürdősnök valószínűleg tisztos megélhetést biztosított a vizsgált időszakban.

3. A balfi fürdővíz gyógyhatásáról

Az első, 16. századi, a magyarországi fürdőzést is megemlítő balneológiai leírás Georg Bauer *De nature eorum qua effluunt et terra* című munkája 1533-ban látott napvilágot.¹⁰¹ A hazai balneológiai szakirodalom első és alapvető forrása-ként mégis Georg Wernher *De admirandis Hungariae aquis* című művét tartja számon, mert elsőként ismertette részletesen a magyarországi hőforrásokat és fürdőket.¹⁰² Nyomtatásban első ízben 1549-ben jelent meg. A 16. században meginduló gyógyvízanalízisek között történeti szempontból is fontos, mert a középkori, reneszánsz kori és kora újkori fürdőviszonyokat részletesen mutatta be.¹⁰³ Felsorolásában nem szerepel még az 1550 után működő balfi fürdő és

⁹⁸ Mon. 460.

⁹⁹ Mon. 460.

¹⁰⁰ Az árak megfeleltetése: Huszár Lajos: A pénzforgalom és értékviszonyok Sopronban. Újabbban: In: Dányi Dezső–Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. 50., 55.

¹⁰¹ Lásd Borszéki Béla: Ásványvizsek és gyógyvizsek. Budapest, 1979. 18–19. (a továbbiakban: Borszéki)

¹⁰² Magyar fordítása Erdősi Laura: Wernher: De admirandis Hungariae aquis. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinæ Hungarica 1963. 111–168. (a továbbiakban: Erdősi)

¹⁰³ Borszéki 17.

vizének analízise. Georg Wernher írását mégis szükségesnek tartjuk megemlíteni, mert közvetett módon mégiscsak hatott a magyarországi fürdőkultúra kora újkori virágzására s ez által a balfi fürdő történetére.

Georg Wernher összefoglalóját ugyanis a 16–18. század folyamán nyolcszor adták ki nyomtatásban latin nyelven és német fordításban. Első ízben 1549-ben Bazelban, majd 1551-ben Bécsben, 1557-ben Antwerpenben, 1563-ban, 1591-ben és 1595-ben Kölnben, 1600-ban Frankfurtban, végül 1746-ban a Schwandtner szerkesztette *Scriptores Rerum Hungaricum* részeként.¹⁰⁴ Azáltal, hogy Európa különböző országaiban olvashatóvá vált Wernher munkája, a magyarországi fürdőkultúra is ismertté vált; az ismertség, az elfogadottság pedig a balfi fürdő történetében igen fontos tényező, hiszen a kora újkori forrásaink egy része – mint azt az alábbiakban látni fogjuk – éppen a fürdő hazai és európai népszerűsítését célozta.

A balfi gyógyfürdőről 1631 és 1783 között eddigi ismereteink alapján kilenc leírás készült:¹⁰⁵

¹⁰⁴ Erdősi 113.

¹⁰⁵ A munkák pontos címe, hivatkozások:

Scholz Jeremiás: „A sopronyi birodalomban lévő Balfi Feredő mérsékletes állapota természetinck, munkálódó crejének és használatosságának magyarázó leírása.” Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. 1. kötet. Budapest, 1879. 599. sz. dokumentum. 266. és 2. kötet. Budapest, 1885. 468. sz. dokumentum. 130. – Említi: MOE 3. 336.; Rosner Mátyás: Sopron leírása 1660-ból. Fordította Németh Sámuel. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Csatkai Endre. Soproni Szemle, 1960. 1. rész. 13. paragrafus. 306. (a továbbiakban: Rosner); Loew András: „Succinta Descriptio Duorum Hungariae Medicatorum Fontium, Quorum alter Penes Lacum Pisonium in Sempronicensi Comitatu ad Pagum Wolffs, Alter in castris ferrei comitatu penes Binkafeld enascitur.” A munka 1700-ban íródott, kiadta atyjának hagyatékából Loew Károly Frigyes 1737-ben. (a továbbiakban: Loew) – Említette: MOE 3. 448.; Brückmann Ferenc Ernő feljegyzései. In: Csatkai Endre: Idegenek a régi Sopronról. Sopron, 1938. 12–14. – Neve a hazai szakirodalomban csak magyarosított formában szerepel. Hajnóczy Dániel 1739. évi városleírása Sopronról. Fordította Waigand József, a jegyzeteket készítette Csatkai Endre. Soproni Szemle, 1965. 257–267., 362–369. (a továbbiakban: Hajnóczy); Petrus Keck: „Pannoniae Aquas Minerales.” In: Franc. Ernest. Brückmann: Epistola itineraria XCVIII. 1740. április 16. A leírás a 11. oldalon található. (a továbbiakban: Keck); Andreas Conrad: „Kurzer unterricht von den Wirkungen und nützlichen Gebrache des Wolffer Bades bey der Königl. Freystadt Oedenburg.” Kiadta: Johann Joseph Sieß. Sopron, 1772. (a továbbiakban: Conrad) – Meltatta Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiadás. Budapest, 1983. 617. (a továbbiakban: Kosáry); Heinrich Johann von Crantz: „Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchie.” Bécs, 1777. A balfi fürdő leírása: 171–172. (a továbbiakban: Crantz) – A munkát meltatta Borszéki 24–25.; La Langue Jánosnak [...] munkája a Magyarországi orvos vizokról és a betegségekben azokkal való élesnek szabott modjairól. A szegényeknek kedvckéért. Nagykároly, 1783. (a továbbiakban: La Langue);

1. Scholz Jeremiás 1631-ben készült munkája.
2. Rosner Mátyás wittenbergi doktori értekezése 1660-ból.
3. Loew András műve.
4. Brückmann Ferenc Ernő feljegyzései.
5. Hajnóczy Dániel 1739. évi városleírása Sopronról.
6. Petrus Keck: „Pannoniæ Aquas Minerales.”
7. Andreas Conrad „Kurzer unterricht”-je.
8. Heinrich Johann von Crantz: „Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchie.”
9. „La Langue Jánosnak [...] munkája a’ Magyar országi orvos vizekről és a’ betegségekben azokkal való élesnek szabott módjairól. A’ szegényeknek kedvéért.”

A felsorolt műveket a további elemzések során tartalmilag három csoportba sorolhatjuk. Az első csoport: Sopron és környékének leírásai, amelyekben Balfot is megemlíti (Rosner és Hajnóczy munkája). A másodikba a balfi fürdő leírásai tartoznak, részben népszerűsítő, részben pedig tudományos céllal és igénnyel (Scholz, Loew, Conrad munkája). A harmadikba pedig azok a korabeli, magyarországi gyógyvízelemzések sorolhatók, amelyek Balfra is kitérnek (Keck, Brückmann, Crantz és La Langue János munkája).

Az első munka Balfról 1631-ben jelent meg nyomtatásban latin és magyar nyelven Scholz Jeremiás tollából a csepregi nyomdában *A sopronyi birodalomban lévő Balfi Feredő mérsékletes állapotú természetének, munkálódó erejének és használatosságának magyarázó leírása* címmel. A soproni orvosdoktor művéről azonban címén kívül többet nem tudunk, mert a mai napig egyetlen példánya sem került elő.¹⁰⁶ A címből azonban arra következtethetünk, hogy nemcsak egy általános népszerűsítő, ismertető műről van szó, Scholz orvosdoktor számba vette a balfi víz gyógyhatásait, valószínűleg a különféle betegségekkel együtt, melyek gyógyításában segíthetett az ismertett gyógyvíz, és a kúrákról is szólhatott („...hasznosságának magyarázó leírása”).

Rosner Mátyás ágfalvi születésű prédikátor wittenbergi doktori értekezésében 1660-ban Balfot is megemlítette – munkáját Sopron környékének leírásai közé sorolhatjuk: „Ezek közül egyről [t. i. a Sopronhoz tartozó falvak közül] (Wolffs) megjegyezzük, hogy gyógyhatású, nagyon hasznos kénes fürdője van. Ide még a körülfekvő vidékekről is nagy számban jönnek, s itt nem egyszer gyógyíthatatlan és súlyos betegségtől szabadulnak meg.”¹⁰⁷ Rosner Mátyás közlése két figyelemre méltó elemet tartalmaz. Az egyik az, hogy a fürdő a környéken népszerű kúrahelynek számított, a másik pedig, hogy vize kénes volt.

¹⁰⁶ Többek között az 1960-as években is kerestette Sopron a munkát különböző európai könyvtárakban eredménytelenül. Gimes 33–34.

¹⁰⁷ Rosner 306.

Századunk modern tudományos clemzései is megemlítik a balfi kénes forrásokat, a gyógyvízclemzéseknek köszönhetően ugyanis beigazolódott, hogy az itt feltörő kénes vizek valóban gyógyhatásúak.¹⁰⁸ Dalmady Zoltán 1929-ben megjelent könyvében két helybeli kénes forrásra hívta föl a figyelmet megemlítvén, hogy vizüket lápfürdő formában ajánlatos alkalmazni.¹⁰⁹ A kénes források a mostani fürdőteleptől kb. 1,5 km-re találhatóak a község északi határában.¹¹⁰ Itt a kutak vizében a kénes gázok oldott formában vannak jelen, melyek vagy utóvulkáni eredetűek, vagy az Ósfertő-tó lápnövényzetének bomlásából keletkeztek – ez utóbbi inkább valószínűsíthető a kutatók szerint.¹¹¹ A vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy a legalább 10–13°C-os forrásvíz kénhidrogén tartalma miatt elsősorban mozgásszervi bajok gyógyítására, kezelésére ajánlott (fölmelgítve).¹¹² A víz mindenkor hőmérséklete persze függ a levegő hőmérsékletétől, annál 0–5°C-kal mindenkor magasabb, mert a talaj homokos-iszapos, nem túl rossz hővezető.¹¹³

A balfi fürdőről 1700-ban írt tudományos értekezést Loew András soproni orvosdoktor. Ezt a város előjáróságának, tanácsurainak, patrónusainak ajánlotta.¹¹⁴ Nyomtatásban azonban először csak 1737-ben jelent meg Nürnbergben, a szerző fia, Loew Károly Frigyes jóvoltából, aki atyjának kéziratos hagyatékából tette a munkát közzé.¹¹⁵ A fürdő eme tudományos igényű, latin nyelvű ismertetése a víz fizikai tulajdonságainak számba vételével kezdődik: a forrásból feltörő víz égszínkék színű, igen kellemetlen, kénes szaga van és kénes íz.¹¹⁶ Ezt követi azoknak a betegségeknek a felsorolása, melyeknek orvoslására ajánlja a balfi gyógyvizet – a jó ideje itt működő fürdősök tapasztalatára is hivatkozva. A kénes víz vizelethajtó hatású, sebes testrészek, régóta tartó fekélyek kezelésére ajánlott,

¹⁰⁸ Elsőként: Magyar Fürdők Naptára. Szerkesztette Vasvári Aladár és Radó Sándor. Budapest, 1904. 111–113. (a továbbiakban: Vasvári–Radó)

¹⁰⁹ Dalmady Zoltán: Magyarország balneológiai értékei. Budapest, 1929. 119.

¹¹⁰ Nagy László: A Fertő-táj értékeinek hatása az emberi szervezetre (Gyógyfürdők, gyógy- és ásványvizek). Soproni Szemle, 1987. 23. (a továbbiakban: Nagy 1987.)

¹¹¹ Magyarország ásvány- és gyógyvizei. Szerkesztette Schulhof Ödön. Budapest, 1957. 311., 213., 406. (a továbbiakban: Schulhof)

¹¹² Magyarország gyógyfürdői, gyógyhelyei és üdülőhelyei. Szerkesztette Farkas Károly, Frank Miklós, Schulhof Ödön és Székely Miklós. Budapest, 1962. 192. (a továbbiakban: Farkas–Frank–Schulhof–Székely)

¹¹³ Schulhof 48–49.

¹¹⁴ Az ajánlás szövege: „Viris Generosis Nobilissimis Consultissimis Atque Amplissimis, Consuli Judici, ac Reliquis Senatoribus, Republicæ Sempronienis proceribus, Patronis et fautoribus colendis, hanc paternæ industriæ opellam...” Loew 2.

¹¹⁵ A munka az „Acta physico-medica academiae cæsareæ curiosorum” IV. kötetében jelent meg. MOE 3. 448.

¹¹⁶ Loew 3–4.

segít a lábdagadás gyógyításában és a vízkórságban szenvedőkön.¹¹⁷ Használ a köszvény és a reuma kezelésében, a fogyókúrában, a gyomorbántalmak közül a savtúltengést enyhíti.¹¹⁸ Külső és belső bajokra tehát egyaránt ajánlja.

Loew orvosdoktor munkája a víz fizikai tulajdonságainak megfigyelésén és gyógyhatásának számba vételén alapszik, nem végzett mai értelemben vett gyógyvízelemzést, a betegségek gyógyításáról szóló rész tapasztalati tudást tükröz. A tudományos vizanalízisek során kiderült azóta, hogy a balfi víz valóban alkalmas köszvény és izületi bántalmak enyhítésére, az itt található 10–13°C-os források vize magas kénhidrogén tartalma miatt ajánlott a legkülönbözőbb mozgásszervi bajokra, reumatikus bántalmak és porckopások következtében jelentkező problémák kezelésére.¹¹⁹ Loew leírásában második betegségecsoportként a gyomor- és bélrendszeri bajok ragadhatók meg. Az ivókúra formájában szervezetbe juttatott savanyúvíz valóban alkalmas különböző gyomorhurutok gyógyítására (kálcium-, magnézium hidrokarbonátos szulfátos víz például a mai Silvanus forrás).¹²⁰ A betegségek harmadik csoportjába a bőrbántalmak, fekélyek tartoznak Loew András munkája szerint – ezen betegségek bizonyos fajtáinak kezelésére valóban ajánlott és hatásos a forrás gyógyvize.¹²¹

Brückmann Ferenc Ernő németországi tudós 1723. október 29-én indult el Bécsből természettudományos tanulmányújtjára.¹²² 1723. október 31. és november 7. között járt Sopronban és környékén. Megfordult Hartung és Liebezeit városi orvosdoktoroknál és meglátogatta Neuhold János Jakab orvosdokort is. Állítólag bőséges jegyzetet készített a balfi vízről, ezek azonban nyomtatásban nem jelentek meg.

Hajnóczy Dániel 1739-es ismertetője Sopron és környékének leírásai közé sorolható. A Soproni Evangélikus Líceum tanára, a jénai Tudós Társaság tagja¹²³ többek között a balfi fürdőről is tett említést *Iter Neosoliense* című művében. Nem tartalmaz tudományos elemzést és megfigyelést a vízre vonatkozóan, s annak gyógyhatásait sem sorolja föl. Mégis fontos forrás számunkra, hiszen Sopron és környékének természeti értékeit sorolta föl, ökológiai rendszerét rajzolta meg, s a fürdőt is ennek részeként vette számba. Kiemelte a gesztenyéscetket, a hársfasort, a gyümölcsösöket, leírta a patakok rendszerét, szólt a környék növényvilágáról. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy a város határában található növények egy része

¹¹⁷ Loew 4.

¹¹⁸ Loew 4.

¹¹⁹ Magyar fürdőkalauz. Szerkesztette Erdős József. Tata, 1911. 35. (a továbbiakban: Erdős); Schulhof 211., 406., 462–463.; Farkas–Frank–Schulhof–Szőkely 192.; Nagy 1987. 24–25.; A kénhidrogén eredete nem tisztázott; a reumás betegségekre oly módon hat, hogy az anorganikus szulfát reszorbeálódik, az izületi porcokban lerakódik, miután a bőrön át felszívódott. Nagy 1987. 24.

¹²⁰ Nagy 1987. 25.; Farkas–Frank–Schulhof–Szőkely 192.

¹²¹ Vasvári–Radó 111–113.; Erdős 35.; Nagy 1987. 25.

¹²² Csatkai 12–14.

¹²³ Életrajza Németh Sámuel: Hajnóczy Dániel. Soproni Szemle, 1941. 234.

gyógyhatásuk miatt is figyelemre méltók, miként a balfi víz is e szempontból jelentős.¹²⁴

Mivel a 18. században az ásványvizek gyógyításra való alkalmazása már igen elterjedt és általános szokás volt Magyarországon,¹²⁵ fölmerült az igény ezek tudományos vizsgálatára, fizikai és kémiai analízisükre is.¹²⁶ Ez az igény találkozott aztán a század második felétől a bécsi udvar ásványvíz-forgalmazással kapcsolatos tervével,¹²⁷ s így a hazai ásványvízügy ekkortól „...országosan intézményesített formában, államilag szervezeten és rendeletekkel szabályozva fejlődik tovább.”¹²⁸ Mária Terézia udvari orvosának, Van Swietennek tanácsára 1762 decemberében elrendelte országai összes ásványvizének, gyógyfürdőjének az összeírását – a konkrét teendőkkel a Helytartótanács a megyei főorvosokat bízta meg.¹²⁹

Petrus Keck följegyzése az *Epistola itineraria* XCVIII. kötetében jelent meg még 1740 áprilisában.¹³⁰ Fölsorolta az általa ismert magyarországi fürdőhelyeket, összesen huszonkettőt, s többek között Buda, Bajmóc, Tata, Harka, Pöstyén, Pozsony, Vihnye, Stubnya, Trencsény, Varasd mellett Balfot is megemlítette. Rövid, latin nyelvű kommentárjában a balfi fürdő kénes forrásaira és fürdőjére¹³¹ hívta föl a figyelmet, amelyet nagyon egészségesnek és a különböző betegségek gyógyításában nagyon hasznosnak ítélt. A helybeli fürdözést javasolta – valószínűleg azért, mert látta a környék jó természeti, környezeti adottságait.¹³²

Andreas Conrad soproni orvosdoktor *Kurzer Unterricht* című munkája Joseph Sieß nyomtatásában jelent meg Sopronban 1772-ben. A 14 oldal terjedelmű munka a balfi gyógyvízről és a fürdőről szól. Kosáry Domokos megállapítása szerint a mű a 18. század második felétől induló, tömeges gyógyvíz-

¹²⁴ Hajnóczy 259., 266–267.

¹²⁵ Szókefalvy-Nagy Zoltán: Magyarországi gyógyvízvizsgálatok a XVIII. században. *Communications ex Bibliotheca Historiæ Medicinæ Hungarica*, 1962. 164. (a továbbiakban: Szókefalvy-Nagy)

¹²⁶ Szókefalvy-Nagy 165.

¹²⁷ Borszéki 24.

¹²⁸ Borszéki 24.

¹²⁹ Szókefalvy-Nagy 166.; Borszéki 24.

¹³⁰ Keck

¹³¹ Keck 11.

¹³² A környezet, a klimatikus viszonyok, az időjárás és a fürdőzés eredményességének összefüggései azóta ismertek. Elsőként Dalmady Zoltán hívta föl a figyelmet minderre a 20. századi modern elemzések során, s erről több tanulmányt is közölt 1930-ban: Magyarország klimatikus helyei és gyógyfürdői. Budapest, 1930.; Az éghajlat orvosi vizsgálatának meteorológiai alapjai. Időjárás, 1930. március–április. Klny. 20.; „A nyári időszámítás” egészségügyi és fürdőügyi jelentősége. Természettudományi Közlöny, 1930. július. Klny. 7.; – Ettől kezdve megindult a kérdés vizsgálata szélesebb körben is, e helyen nem tekintjük azonban feladatunknak a megjelent munkák számbavételét.

vizsgálatok sorába illeszkedik.¹³³ A *Kurzer Unterricht* alapján azonban véleményünk szerint nem lehet megállapítani, hogy a szerző valóban végzett-e analízist Balfon, mielőtt ezen munkáját megírta.¹³⁴ A mű ugyanis nem tartalmazza a víz fizikai és kémiai tulajdonságainak leírását. Népszerűsítő kiadvány ez, s nem egy módszeres gyógyvízelemzés eredményeinek összefoglalása. Mindezt a *Kurzer Unterricht* stílusa is tükrözi: gördülékeny, szemléletes, mindenki számára könnyen érthető, olvasmányos tudósítás tárul a szemünk elé. Megtudhatjuk, hogy a fürdő ebben az időben a városi magisztrátus tulajdonában volt.¹³⁵ Fürdőzésre a nyár elejétől annak végéig tartó időszakot javasolja,¹³⁶ különösen, ha erős, verőfényes, napsütéses meleg nyárról vagy időjárásról van szó.¹³⁷ Hangsúlyozza, hogy az emberi test különféle betegségeinek gyógyításában a megfelelő ásványvizek szervezetbe juttatása vagy akár a fürdőkúrák nagyon fontosak – a balfi hőforrás is e két módon fejt ki hatását –, mindez tapasztaláson, biztos megfigyelésen alapul.¹³⁸ Az ide látogatók nemcsak kényelmes és tiszta, újonnan épített fürdőt találnak, hanem szükség esetén további alapos tájékoztatást is kaphatnak a magisztrátus jóvoltából.¹³⁹ A víz gyógyereje már igen rövid kúra alatt is tapasztalható, a fáradtságot, a kimerültséget szinte azonnal megszünteti, mivel serkenti a vérkeringést.¹⁴⁰ A továbbiakban a szerző a víz hasznát írja le: javasolja erős gyomorégés, különféle gyomorbetegségek ellen,¹⁴¹ izzadás, gyors véráramlás, vértodulás esetén és a vizelet gyakori megindulásának visszafogására.¹⁴² Ivókúráként alkalmazva lázcsillapító hatású.¹⁴³ Naponta a leghasznosabb fürdőidő a reggeli utáni és az ebéd előtti délelőtti órák valamint a kora délutáni, ebéd utáni időszak.¹⁴⁴ Az orvosdoktor megállapítása szerint minél intenzívebb és hosszabb a kúra, annál hatékonyabb: napi egyszeri fürdőzéssel 4–5 nap elteltével, kétszeri fürdőzéssel 3–4 nap alatt érhető el a kívánt hatás.¹⁴⁵ Enyhébb betegségek esetén 12–15-szöri fürdőt javasol napi egy alkalommal, súlyosabb esetekben pedig ugyanennyiszor napi két fürdőt tanácsol.¹⁴⁶ A *Kurzer Unterricht* igen fontos figyelmezt-

¹³³ Kosáry 616–617.

¹³⁴ Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ezt a kémiai analízist Crantz bécsi orvosdoktorral együtt 1772-ben elvégezte, de a *Kurzer Unterricht* ennek eredményeit nem közli.

¹³⁵ Conrad 4.

¹³⁶ Conrad 4.

¹³⁷ Conrad 10.

¹³⁸ Conrad 3.

¹³⁹ Conrad 5.

¹⁴⁰ Conrad 6.

¹⁴¹ Conrad 7–9.

¹⁴² Conrad 7.

¹⁴³ Conrad 6.

¹⁴⁴ Conrad 10.

¹⁴⁵ Conrad 11.

¹⁴⁶ Conrad 11.

tetése, hogy az étkezésben és ivásban a kúra ideje alatt mértéklet kell tartani, de ügyelni kell az alvásra, kerülni kell a huzatot, és elengedhetetlen a megfelelő testmozgás is, ugyanis csak ezekkel együtt van hatása a víznek.¹⁴⁷ Az ivókúra megváltoztatja az emésztést s a test fizikai állapotát, a közérzetet.

Megállapítható, hogy a *Kurzer Unterricht* inkább népszerűsítő kiadvány, mint tudományos elemzés. A balfi hőforrás vizének áldásos hasznáról olvashatunk egy kerek, jól megszerkesztett, élvezetes stílusú leírást. A betegségekről szóló részben pedig általános felsorolás található – de csak tájékoztató jelleggel. A kúrák évszakonkénti, napi alkalmazásáról adott tanácsok is az ide érkezők tájékoztatását és a fürdő népszerűsítését célozzák.

Heinrich Johann von Crantz bécsi kémikus és orvosprofesszor¹⁴⁸ *Gesundbrunnen der Oesterreichischer Monarchie* című könyve a hazai balneológiai irodalom egyik legfontosabb forrása. De ezenkívül nemcsak a korabeli ásványvíz-forgalmazás szempontjából jelentős,¹⁴⁹ hanem természetesen tudománytörténeti és művelődéstörténeti szempontból is. Hiszen Crantz a Van Swieten által vezetett bécsi orvosi iskola tanáraként¹⁵⁰ és a Mária Terézia által végrehajtott közegészségügyi intézkedések¹⁵¹ egyik megalkotójaként nem csupán az udvar gazdasági hasznoszerzését kívánta előmozdítani a hazai ásványvizek számbavételekor, hanem elsősorban gyógyhasznuk miatt vizsgálta őket. Crantz gyógyvizanalízise 1777-ben jelent meg nyomtatásban Bécsben. A tizenegy oldalas előszóból megtudhatjuk, hogy közlései valódi elemzéseken, fizikai és kémiai vizsgálódáson alapulnak (azt tudjuk, hogy nem mindet végezte maga Crantz¹⁵²). Számba vette, hogy a vizekben mennyi gáz, vitriol, só, ásványi anyag található. Az összesen 656 forrást felsorakoztató munkát szerzője orvosoknak, patikusoknak és a gyógyulni kívánóknak egyaránt ajánlja – a könnyebb érthetőség kedvéért német nyelvé fordításban (latinból).

A 304. számú leírás a balfi kénes ásványvizeket mutatja be, melyeket 1772 májusában analizált.¹⁵³ A balfi fürdő vizét külön vizsgálta, a 305. szám alatt tájékoztatván az olvasót, hogy a kémiai vizsgálatokat Conrad soproni orvosdoktorral közösen végezte el.¹⁵⁴ A savanyúvíz legfontosabb fizikai tulajdonsága, hogy erős kéniszaga van és sókat tartalmaz. Részletesen ismerteti a kémiai tulajdonságokat (mennyi só vonható ki egy adott mennyiségből bizonyos eljárások során). A víz ásványi anyagokat, meszet, nagy mennyiségű ásványi alkáliát, sókat egyaránt tartalmaz. Ennek következtében ivókúraként alkalmazva a gyomorsavtúltengést

¹⁴⁷ Conrad 13.

¹⁴⁸ Tevékenységéről lásd bővebben Kosáry 499., 508.

¹⁴⁹ Borszéki 24–25.

¹⁵⁰ Van Swieten tevékenységéről, a bécsi orvosi iskoláról lásd Kosáry 499., 508., 603. – Crantz egyéb tevékenységéről Kosáry 603., 605., 617.

¹⁵¹ Bővebben Kosáry 499–502.

¹⁵² Borszéki 25.

¹⁵³ Crantz 171.

¹⁵⁴ Crantz 171–172.

csökkenti, jótékony hatása van a bél működésére, a vérkeringésre, a vizeletkiválasztásra. Szállítható, borral keverve is fogyasztható. Mint fürdővíz kénes illatú és ízű, tárolás során az amúgy tengerkék színű vízben fehér mészréteg ülepedik le. Az olvasó a továbbiakban részletes információt talál arra vonatkozóan, hogy különböző kémiai és ásványi anyagok hozzáadása során a víz hogyan viselkedik, állaga hogyan változik meg, s hogy hányféle, s mekkora mennyiségű só, ásványi anyag vonható ki egy bizonyos mennyiségből. Azoknak a betegségeknek a felsorolásakor, melyeket ezen a helyen gyógyítani lehet, ismételten Conrad leírására hivatkozik, s a balfi fürdőről szóló részt a *Kurzer Unterricht* rövid összefoglalásával zárja.

Crantz professzor munkája igen alapos vizsgálódásokat tükröz. Szerkezete áttekinthető, világos. A birodalom területén a savanyúvizek, ásványvizek, kén-, réz-, vastartalmú vizek, források, a kutak, tavak stb. számbavételkor szól először a pedig fizikai és kémiai tulajdonságairól, majd orvosi hasznukat ismerteti, végül pedig – az eredeti célnak megfelelően – tájékoztatást ad a szállíthatóságról, a nem helybeli alkalmazhatóságáról.

La Langue János 1783-ban Nagykárolyban kiadott, a magyarországi gyógyvizekről és ezek hasznáról szóló műve¹⁵⁵ tulajdonképpen Crantz credményeinek magyar nyelvű összefoglalója.¹⁵⁶ A Varasd vármegyei főorvosnak, aki Van Swieten tanítványaként szintén a már említett bécsi orvosi iskolához és az uralkodót körülvevő tanácsadói testülethez tartozott,¹⁵⁷ fő célja az volt, hogy a „köznép” számára is érthető, népszerűsítő orvosi kiadványokat bocsásson közre. Így a falusi orvoslásról és a szülészetről írt munkák után¹⁵⁸ jelent meg latin, s azonnal magyar nyelven is ...a' *Magyarországi orvosvizekről...* szóló összefoglaló ismertetés.¹⁵⁹

Balf vonatkozásában szintén Crantz megállapításait olvashatjuk e könyvben, de a szerző elhagyta a víz fizikai és kémiai tulajdonságainak ismertetését, s a praktikumot szem előtt tartva kizárólag a gyógyvíz hasznáról értekezik. Véleménye szerint a kénes, ásványi sókban gazdag víz köszvény, kólika, vesebaj, külső sebek ellen a leghatásosabb, ezenkívül pedig különféle méhbajok gyógyítására¹⁶⁰ (ez utóbbi nem bizonyított). Ez a munka azonban nem pusztán a Crantz-féle víz-elemzések összefoglalójának szolgálai másolata vagy egyszerű tartalmi kivonata, fordítása, mivel a szerzői szándékoknak köszönhetően általános és igen részletes tájékoztatás olvasható a javasolt fürdőzési módokról, a higiéniai követelményekről, a fürdőket felügyelő fürdősök és borbélyok feladatairól, az ivókúrák szabályairól, stb.¹⁶¹

¹⁵⁵ La Langue műve.

¹⁵⁶ Borszéki 25.

¹⁵⁷ Kosáry 606.

¹⁵⁸ A *Medicina ruralis* 1776-ban, a *Brevis institutio* pedig rá egy évre jelent meg latinul. Kosáry 606.

¹⁵⁹ Kosáry 617.

¹⁶⁰ La Langue 72–73., 150–151.

¹⁶¹ Az említett tanácsok az Elöl-Járó Beszédben, „A' savanyu viz italról” című első részben és „A' fürdőkről” szóló második részben olvashatók. La Langue 3–122.

A munka ugyan nem szigorú értelemben vett tudományos mű, de mivel megállapításai már elvégzett elemzéseken alapulnak, tartalmilag mindenképpen az analízisek, s nem a leírások közé sorolható.

A 17. század első harmadától folyamatosan megjelenő leírásokat mind természettudósok, elsősorban orvosdoktorok készítették – akár népszerűsítő céllal, akár tudományos szempontokat is szem előtt tartva. A balfi vizek modern gyógyvíz-analitikai vizsgálatai igazolták megfigyeléseik és elemzéseik eredményeinek helyességét a víz összetételére és gyógyhatásaira vonatkozóan egyaránt. A kora újkori fürdőzők tapasztalati úton megszerzett ismeretei a víz gyógyerejéről igazolást nyertek.

Tanulmányunkban a soproni városi és a balfi fürdők kora újkori történetét igyekeztünk bemutatni a források tükrében. A 16–18. század folyamán mindkét fürdő folyamatosan üzemelt, a 17. század végén kerültek csak válságba, amikor is a városi magisztrátus anyagi okokból el akarta adni a különben mindvégig városi tulajdonban lévő fürdőket. A tulajdonlás nemcsak egyféle bevételi forrást jelentett Sopronnak, hanem állandó és szigorú felügyeletet is: a mindenkori bérlők munkájának ellenőrzését, a megfelelő színvonalú fürdőházak felállítását, karbantartását, bővítéseket; a tisztasági, higiéniai követelmények betarttatását és a fürdőkben folyó gyógyító tevékenység folyamatos ellenőrzését.

1. sz. melléklet

A soproni fürdősök névsora a 16–18. században

A fürdősök névsorát a forrásadottságok miatt az eddig nyomtatásban megjelent adatsorok alapján állítottuk össze, mivel a feldolgozott, soproni fürdők és a városhoz tartozó balfi fürdő történetére, működésére vonatkozó dokumentumok: gazdasági elszámolások, fürdőleírások, árszabások, instrukciók stb. sajnos egy esetben sem tartalmazták a fürdősök neveit.

A *-gal jelölt személyek nemcsak fürdősként, hanem seborvosként is működtek.

A fürdősök nevét többnyire magyarosított változatban közöljük, mivel Házi Jenő, akinek adataira elsősorban támaszkodhattunk, ebben a formában írta a neveket. Eredeti német változatukat, változataikat – amennyiben a kiadott művekben is szerepelnek – zárójelben közöljük. Ott, ahol csak német változattal találkoztunk, természetesen az eredeti alakot adjuk közre.

A szövegben szintén zárójel közé írtuk a családi vonatkozásokat (ugyanis megfigyelhető, hogy olykor azonos mesterséget űző családok kerültek kapcsolatba egymással, a fürdőmesterek nem egy esetben fürdős és seborvos özevegét vették el, ezzel hivatali működésüket biztosíthatták).

Springinklee Frigyes

(1495–1509 között működött.) A felső fürdőt bérlti a várostól.

Hagyatékáról a város 1509. február 12-én intézkedik.

Mollay 1995. 134.

Házi 1938. 40., 49., 55., 36., 71.

Servatius (Zyrfuss)

Springinklee mellett vagy ténylegesen helyette működő fürdős a felső fürdőben 1495–1509 körül.

Mollay 1995. 134–135.

Házi 1938. 123., 125., 126., 143.

Hösch Máté (Mathes pader, Mathess Hechss)

1523–1536 között működött mint bérlő a felső fürdőben.

Házi 1938. 296.

Mollay 1995. 135.

Man Máté (Matheus Man)

Címere: két keresztbe tett érvágó szerszám 1530-ból maradt fenn. Polgárjogot 1540-ben kapott, neve 1540-es, 1543-as adásvételi szerződészekben tanúként szerepelt. 1540-ben végrendekezett.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. 1–2. kötet. Budapest, 1982. 2. kötet 654. (a továbbiakban: Házi 1982.)

Tompos Ernő: Soproniak középkori pecsétei. Soproni Szemle, 1973. 301.

Mollay 1993. 121., 212., 214.

Sigmund Ruef

„...pader zu Odnburg”. Adásvételi ügyben tanúként 1544-ben szerepelt.

Mollay 1993. 131.

Hofwirt Zsigmond

1577-ben végrendekezett. (Halála után második felesége Hiller Mihály fürdőshöz ment feleségül.)

Házi 1982 1. kötet 570.

** Schnitzer József*

Városi seborvos és fürdős, 1565-ben kapott polgárjogot. 1594-ben fölmondta a soproni fürdőbérletét.

Házi 1982. 2. kötet. 817.

Hiller (Hilber) Mihály

Balfi fürdős, 1566-ban szerzett polgárjogot. (Felesége Margit Hofwirt Simon fürdős özvegye volt, aki végül is harmadszor is férjhez mentén Unger Bálint polgár nejként 1599-ben végrendekezett.)

Házi 1982 1. kötet 563.

Waltrn

1594-ben beperelték, mert egy lábtörést rosszul kezelte.

MOE 3. 119.

Neuss Míllós

Polgárjogot 1596-ban kapott, egy 1598-as királyi leirat szerint sebészként is működhetett ekkortól Sopronban.

MOE 3. 273.

Házi 1982. 2. kötet 706.

Gschwender, Balthasar

A soproni fürdőt (a középkori Alsó-fürdőt) 1606-ban bérelte ki évi 40 dénárért.

Mon. 256.

MOE 3. 307.

Schönberger Márton

1610-ben szerzett soproni polgárjogot, 1619-ben már nem élt.

Házi 1982. 2. kötet 820.

Würckner, David

Soproni fürdős, előtte Nagyőflányban tevékenykedett. Hagyatéki könyvtárának katalógusa 1627-ben készült.

Güll Tibor–Kevházi Katalin–Kovács József László–Monok István–Ötvös Péter–G. Szende Katalin szerkesztette: *Lcsestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* 18/1. kötet. Sorozatszerkesztő Kcserű Bálint. Szeged, 1994. 40. (a továbbiakban: *Lcsestoffe*)

Perschmann, Christoff

Hagyatéki könyvtárának katalógusa 1649-ben készült.

Lcsestoffe 137.

Pessel (Pöschl, Pessler, Püzel, Passler) János

(?–1651) Polgárjogot Sopronban 1628-ban szerzett, 1644-ben tanúként egy peres ügyben szerepelt. Magyary-Kossa Gyula állítása szerint 500 ezer forint értékű vagyont hagyott maga után.

MOE 3. 258.

Házi 1982. 1. kötet 99.

** id. Koller (Khöller) Keresztély*

Fürdős és sebész, 1652-ben szerzett polgárjogot, 1657 előtt halt meg. (Özvegye Katalin Friese András fürdőshöz ment feleségül 1657-ben.)

Házi 1982. 1. kötet 259.

** Friese (Freyse, Froise, Friess) András*

(?–1698) 1657-ben kapott polgárjogot. 1682-ben megvásárolta a városi fürdőházat. Külső tanácsos, 1688-ban a „vormund” tisztét töltötte be. (Első felesége Id. Koller Keresztély fürdős Katalin nevű özvegye, második felesége pedig az ő halála után 1700-ban Müller János Henrik fürdőssel kötött házasságot.)

Végrendeletében 10 hold földet, szőlőskertet, 600 császári forintot hagyott maga után.

Winkler 35.

SKM. 248–249.

Házi 1982. 1. kötet 466.

(A végrendelet: SVL Lad. F. Fasc. 3. Num. 107.)

* *ifj. Koller (Khöller) Keresztély*

Balfi fürdő, 1682-ben szerzett polgárjogot Sopronban.

Házi 1982. 2. kötet 259.

Müllner Miklós

(?–1685) Balfi fürdő, 1660-ban kapott polgárjogot Sopronban.

Házi 1982. 2. kötet 689.

* *Schönermann Sámuel*

(?–1696 előtt) Balfi fürdő. (Özvegye Zsuzsanna 1696-ban Kleinrath János sebészhez és fürdőshöz ment feleségül.)

Házi 1982. 1. kötet 246.

Müllner János Henrik

(?–1727) Polgárjogot 1700-ban szerzett Sopronban. (Feleségét Poch Annát, aki előbb Freyse András fürdő és sebóros özvegye volt, 1700-ban vette el.) 1701-ben Ábrahám és Dávid Salamonnal rendezti peres ügyét.

Házi 1982. 2. kötet 690.

Magyar–zsidó oklevéltár. Szerkesztette Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor. Sopron, 1600–1746. 6. kötet, Budapest, 1961. 240.

* *Kleinrath János*

(1666–1747) 1698-ban kapott polgárjogot. Ennek előtte, 1696-ban Tarcsafürdőn volt sebész és fürdő (és ekkor vette el Schönermann Sámuel balfi fürdő és sebész Zsuzsanna nevű özvegyét.) 1715-ben Rákoson fürdősként, 1724-ben és 1729-ben Pinkafőn fürdősként és sebórosként működött.

Házi 1982. 1. kötet 246.

Ernst Lipót

(1711–1770 k.) (Anyja Freyse András fürdő és sebész Katalin nevű leánya volt.) 1734-ben külső, 1744-ben pedig belső tanácsos volt.

Házi 1982. 1. kötet 404.

Pusch János András

(?–1783 után) Fürdő és sebész, polgárjogot 1756-ban szerzett. Külső tanácsos, 1781-ben mint Sopron megye sebészeként végrendekezett.

Házi 1982. 1. kötet 189.

Gallus (Gallist) Pál

(1736–?) 1762-ben kapott polgárjogot Sopronban.

Házi 1. 480.

** Jentsch János Pál*

Sebész, fürdős, 1770-ben szerzett polgárjogot. 1778-ban műhelyét Schnitzler Ferenc Ignác sebész- és fürdősnek adta.

Házi 1982. 2. kötet 601.

** Schnitzler Ferenc Ignác*

Seborvos, fürdős, Jentsch János Pál fürdős üzletét vette meg 1778-ban, ugyanabban az évben szerzett polgárjogot Sopronban.

Házi 1982. 2. kötet 817.

Hurtig Antal

1783-ban kapott soproni polgárjogot, 1794-ban folyt bűnperc.

Házi 1982. 1. kötet 584.

2. sz. melléklet

1597. december 22. *Decretum Matthiæ Archi-Ducis Austriæ ad Magistratum Soproniensem: Ut Civi, et Balneatori Soproniensi Nicolao Ness Artis Balneatoris, et Chyrurgicæ liberum Exercitium admittatur.*

Lelőhelye: Soproni Városi Levéltár, Lad. X. Articuli cæhales antiqui et alia acta, (1505–1740). Fasc. 1. Num. 18.

Címzés:

Prudentibus ac Circumspectis N(obilibus) N(ostris) Magistro Ciuium Judici et Juratis Ciuibus Ciuitatis Regiæ Sopronien(sis) etc. Nobis dilectis.

A címzés alatti megjegyzés:

P. S. 13. Aprilis Anno 1598.

Mandatum a' Nicolao Ness impetratum et exhibitum ut utramq(ue) artem tam balneatoriamq(ue) chirurgicam exercere possset, utq(ue) in a' magistratu Sop(ron)niensi defendat(um).

Az oklevél szövege:

Matthias Dei Gratia Archidux Austriæ
Dux Burgundiæ, Styriæ, Comes Tyrolis etc.

Prudentes et Circumspecti nobis dilecti, Supplicatum est nobis in persona Prudentis et Circumspecti Nicolai Neß Ciuis et Balneatoris Ciuitatis istius Sopronien(sis), Vt cum ipse non balneatoriam solum, verum etiam chirurgicam artem a' iuuentute sua, debito tempore, et completo certi termini curriculo didicerit, Eidem penes artem balneatoricam, chirurgicam quoque liberum exercitium, in ista Ciuitate Vestra concederemus. Cum itaq(ue) ipsum in utraque arte non postremum profectum fecisse et Vtrique satisfacere posse, atq(ue) ex eius exercitio nihil tam Ciuitatis, quam reliquorum barbitonsorum iuribus aut consuetudini derogatum iri intelligamus. Ideo autoritate Sacr(atissi)meæ Cæsar(eæ) Regiæque Maiestatis qua fungimur uobis committimus et [ma]ndamus, Vt dicto Nicolao Neß [utrius]que artis tam

balneatorice quam chirurgice usum et exercitiu(m) in ista Ciuitate V(est)ra liberum permittatis, nec ipsam tam uos ipsi in dictarum artium libero exercitio impediatis nec etiam per reliquos barbitonsores et Chirurgos ipsum quouis modo impediri aut molestari patiamini. Secus non Facturi, Datum Viennæ uigesima [secun]da die mensis Nouembr(is) Anno dominj [1500] Nonagesimo Septimo.

Aláírás: Matthias.

() zárójel között a rövidítések feloldása szerepel.

[] zárójelben a dokumentum megsérülése miatt olvashatatlaná vált részek találhatók.

3. sz. melléklet

A soproni városi és a Balfi fürdő árai a 16. század vége és a 17. század első fele között.

A pénzgységek átszámításakor Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban című tanulmányát használtuk föl. In: Dányi Dezső–Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a Középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. 23–61.

Ennek alapján:

1 garas = 3 krajcár = 15 bécsi dénár

1 krajcár = 5 bécsi dénár

1 magyar dénár = 3 bécsi dénár

A táblázatban előforduló rövidítések:

B. = a balfi fürdőben

v. = a városi fürdőben

den = bécsi dénár

m. den = magyar dénár

Teljes sz. = Teljes szolgáltatás

Fürdő = Egyszeri alkalommal történő fürdés

Inas = Az inasnak járó pénz a fürdő elkészítéséért

Borravaló = A legénynek járó pénz, tetszés szerinti összeg

* = Egyszeri alkalommal a fürdés 4 magyar dénárba került, ismétlés esetén, vagyis kétszeri alkalommal 6 magyar dénárba.

A források lelőhelye:

1592 B. v.

MOE 3.

1624. 09. 18. B. v.

SVL Lad. XXXI. Num. 6.

1626 v.

Mon. 442.; említi: MOE 3. 339.

1631. 05. 02. v.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. Fol. 2.; említi: MOE 3. 344.

1631. 05. 02. B.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. Fol. 3.; említi: MOE 3. 344.

1633. 05. 11. B. v.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. Fol. 5.; említi: MOE 3. 344.

1633. 06. 06. B. v.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 20.; említi: MOE 3. 344.

1633 B. v.

Mon. 457.

1633 B.

Corp. Sat. 182.

17. sz. I. fele v.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/1. Fol. 10.

17. sz. I. fele B.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/1. Fol. 10.

17. sz. I. fele B. v.

Winkler 51.

Domonkos 161–162.

17. sz. I. fele B. v.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/3. Fol. 2–3.

17. sz. I. fele B. v.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/4. Fol. 12.

Év, hely	Teljes sz.	Fürdő	Gőzfürdő	Fürdő és hajvágás
1592 B. v.		1 garas = 15 den	12 den	
1624. 09. 18. B. v.		18 den		
1626 v.	12 m. den = 36 den		4 m. den = 12 den	6 m. den = 18 den
1631. 05. 02. v.	12 m. den = 36 den		4 m. den = 12 den	6 m. den = 18 den
1631. 05. 02. B.	16 m. den = 48 den	6 m. den = 18 den		
1633. 05. 11. B. v.	16 m. den = 48 den	18 den	12 den	
1633. 06. 06. B. v.	12 m. den = 36 den		4 m. den = 12 den	6 m. den = 18 den
1633 B. v.	16 m. den = 48 den		12 den	18 den
1633 B.	16 m. den = 48 den	18 den	12 den	
17. sz. I. fele v.	12 m. den = 36 den	6 m. den = 18 den		
17. sz. I. fele B.		4-6 m. den* = 12-18 den		
17. sz. I. fele B. v.	12 m. den = 36 den	6 m. den = 18 den		
17. sz. I. fele B. v.	12 m. den = 36 den	6 m. den = 18 den		
17. sz. I. fele B. v.	16 m. den = 48 den			

Hajvágás	Köpölyözés	Köpölyözés kétszer	Inas	Borravaló
	1 garas = 15 den		2 krajcár = 10 den	
12 den	24 den		3 den	van
	1 garas = 15 den			
4 m. den = 12 den		1 m. den = 3 den		van
		1 m. den = 3 den	3 den	van
12 den		2 den	3 den	van
4 m. den = 12 den		1 m. den = 3 den		van
		2 den	3 den	van
12 den				
12 den		2 den	3 den	van
4 m. den = 12 den		1 m. den = 3 den	1 m. den = 3 den	van
		1 m. den = 3 den		
4 m. den = 12 den			1 m. den = 3 den	van
			1 m. den = 3 den	van
12 den			3 den	van

KATALIN KINCSES

The baths of Sopron in the early modern age

The paper surveys the history of the baths of Balf in the vicinity of Sopron, as therapeutic institutions, with a summary of the mediaeval antecedents until the end of the early modern age.

Its sources belong to three groups: 1) the relevant passages in municipal statutes and in the minutes of the magistrate, which make examining the frame of operations possible; 2) documents in the Sopron Archives concerning leases, price lists, tax records and assorted accounts; 3) published descriptions of the Balf thermal springs, publications popularizing the baths, and scholarly analyses.

In addition to describing the history of the baths and bathing, the author has intended to reconstruct the place, role, and function of the bath as a municipally owned institution, with a view to guild structures, contemporary economic forms, and the relevant decrees of the magistrate. Both baths operated continuously in the 16th to the 18th centuries, excepting the crisis at the end of the 17th century, due to the general deterioration of economic conditions. The town of Sopron profited from the baths by way of leases. The lessee had to be a citizen of the town with solid financial background and adequate professional expertise, the latter to be guaranteed by his guild membership and master's examination. Proper standards were vouched for by the strict maintenance of hygienic and health requirements, from time to time supervised and, if necessary, renewed by the magistrate. The paper analyses bathing customs in detail, with a view to the medical effect of the cures, well-known for contemporary bathers.

The methods of historical ecology have revealed an important detail in the history of mentality: people during these (16th to 18th) centuries were perfectly aware that their health was fundamentally affected by, besides bathing cures, a satisfactory, pleasant natural environment as well as by fair climatic conditions.

The appendices contain lists of the operators of the baths as well as of various services along with prices.